

De Slag bij Bodegraven

Utrecht en Holland in conflict in de elfde eeuw

Het is maar bij weinig Nederlanders bekend dat er ongeveer 1000 jaar geleden bij Bodegraven een bloedige veldslag woedde. De legers van de graaf van Holland en van de bisschop van Utrecht stonden daar tegenover elkaar.

De bisschoppen en de graven hadden het in de elfde en twaalfde eeuw voortdurend met elkaar aan de stok. Het grensgebied tussen het graafschap en het bisdom was economisch interessant vanwege de veenmoerassen die ontgonnen konden worden en zo geld in het laatje brachten. De bisschoppen, de graven en de verdere edelen in de regio probeerden daarom allemaal hun territorium te vergroten.

Het bisdom was de rechtmatige eigenaar van het gebied rondom Bodegraven. Bisschop Adelbold (1010-1026) had het in leen gegeven aan een vazal genaamd Dirk. Over diens afkomst is alleen bekend dat hij een moeder had die Bava heette, en daarom wordt hij aangeduid als Dirk Bavazoon. Hij viel geregeld zijn buurman en naamgenoot, de Hollandse graaf Dirk III (993-1039) aan, vermoedelijk met het doel diens grondgebied af te nemen. Welke van de twee Dirken daarbij in zijn recht stond is onduidelijk, maar uiteindelijk had de graaf de sterkste strijdmacht. Hij verjoeg Dirk Bavazoon uit Bodegraven en nam diens leengoed in bezit. Bisschop Adelbold pikte dit niet en bracht een heel leger in stelling om zijn eigendom te heroveren. De veldslag die volgde is drie eeuwen later in geuren en kleuren beschreven in de *Chronographia* van Johannes de Beke:

Er was een graaf Dirk Bavazoon die een goed had van bisschop Adelbold nabij Bodegraven. Deze [Dirk B.] viel Dirk, graaf van Holland, onvermoeibaar aan en bevocht hem [Dirk van H.] dagelijks. Die graaf van Holland verzamelde daartegen een groot leger en overwon Dirk Bavazoon glansrijk en gooide hem met geweld uit zijn bezittingen. Echter, bisschop Adelbold nam dat zwaar op, verzamelde een enorm leger en besloot zijn vazal in zijn oude macht te herstellen, dat wil zeggen tegen de Hollandse graaf bloedig strijd te leveren. Daarom kwam in het jaar des Heren 1018 op 11 juli vornoemde bisschop op passende wijze met schitterende vaandels en schallende bazuinen naar de plaats waar de strijd zou plaatsvinden. En daartegen kwam Dirk, graaf van Holland, met schitterende vaandels en angstaanjagend klinkende hoorns krijgshaftig tevoorschijn uit zijn tenten en stormde hem op het groene veld tegemoet. En zonder dralen stormden de Utrechtse en de Hollandse lieden afwisselend met doodsverachting op elkaar af, met inzet strijdend om de overwinningskrans en zeer wreed een bloedbad veroorzakend aan beide kanten. Uiteindelijk na enige tijd was het merendeel van de mankracht van het bisschoppelijke leger vernietigd, door het sneuvelen van dappere edelen, die in die harde strijd gevallen zijn. Zo was daar Wedger de kerkvoogd, de graven Wiking en Godezo, de ridders Lanzo, Aldger en Suaffer, met vele anderen, rekruten, en zeer vele lovenswaardige gewapende mannen.¹

¹ Beke, *Chronographia*, p. 75-77; vertaling: Nieuwenhuijsen & de Ridder 2012, p. 131-132.

Afb. 1 Een elfde-eeuws strijdtoneel. Fragment van het Tapijt van Bayeux (circa 1070-1077).

Graaf Dirk III van Holland bleef dus de baas in Bodegraven en van zijn rivaal Dirk Bavazon is nooit meer iets vernomen. Het is merkwaardig dat dit enerverende verhaal over een heroïsche strijd geen grotere bekendheid heeft gekregen. In dit artikel zullen we proberen te achterhalen hoe dat is gekomen, en wat er werkelijk waar is van het relaas over de Slag bij Bodegraven.

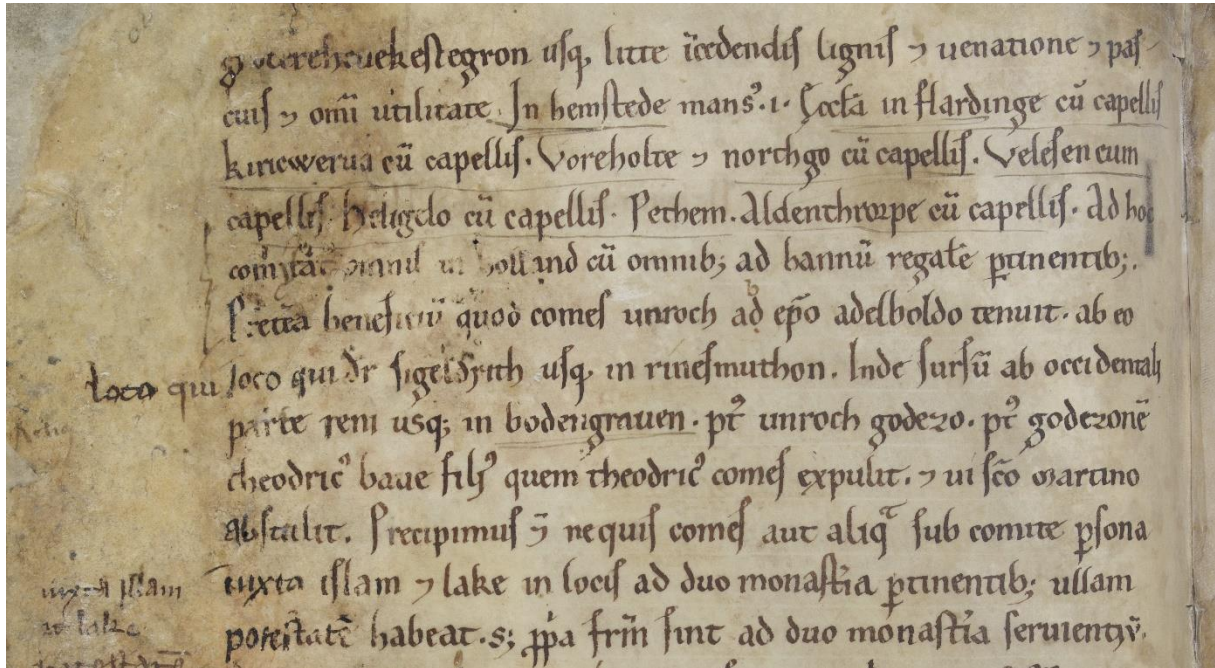
Om te beginnen moeten we vaststellen dat de eigentijdse bronnen geen melding maken van deze gebeurtenis. In de elfde eeuw waren er in het westen van Nederland nog geen eigen kroniekschrijvers. Alle kennis over onze geschiedenis in die periode komt van buitenlandse auteurs die soms uitgebreid maar meestal summier aandacht besteedden aan onze regio. De monnik Alpertus van Metz schreef vrij uitvoerig over de gebeurtenissen in Holland en Utrecht in de vroege elfde eeuw. Ook in de kroniek van Thietmar, bisschop van Merseburg, en in de bisschopskroniek van Kamerijk komen onze streken aan bod.² Een belangwekkend onderwerp in deze drie geschriften is de Slag bij Vlaardingen op 29 juli 1018. Dat was ook een gevecht tussen Utrecht en Holland, maar daarbij kreeg de bisschop hulp van de Duitse keizer en van verschillende andere bisdommen. Ondanks die hulp verloor Utrecht toen ook van Holland. Vanwege het internationale karakter en het enorme aantal slachtoffers kreeg de Slag bij Vlaardingen veel aandacht van kroniekschrijvers van over de grens. Ze schreven ook over de aanleiding en over de voorbereidingen tot de strijd. De Slag bij Bodegraven was een kleinere lokale aangelegenheid, maar als de datum van 11 juli 1018 klopt, dan behoort deze wel tot de context van de Slag bij Vlaardingen van een paar weken later. Zo'n inleidend gevecht zou zeker het vermelden waard zijn geweest, maar de eigentijdse bronnen zwijgen erover.

Het conflict bij Bodegraven werd voor het eerst genoemd in een oorkonde uit 1064. Eigenlijk is dit stuk pas rond 1145 opgesteld: het is een vervalsing waarmee de Utrechtse bisschoppen hun recht op het bezit van bepaalde gebieden in het westen probeerden aan te tonen. Alhoewel het een vervalsing is, gaan de historici er wel van uit dat de plaatsnamen en

² Alpertus van Metz; Thietmar van Merseburg, p. 524-529; *Gesta ep. Camer.*, p. 471; zie ook Nieuwenhuijsen & De Ridder, 2012.

personen die genoemd worden correct zijn.³ De oorkonde noemt onder meer een leengoed bij Bodegraven:

*Het goed dat graaf Unroch van bisschop Adelbold [in leen] hield, van de plaats die Sigeldrith heet tot in Rijnsuiden, vandaar stroomopwaarts vanaf het westelijk deel van de Rijn tot in Bodegraven, na Unroch [was de leenman] Godezo, na Godezo Dirk de zoon van Bava, die door graaf Dirk eruit werd gegooid en die het zo Sint-Maarten [de Utrechtse kerk] ontnam.*⁴

Afb. 2 Een fragment van de oorkonde van 2 mei 1064 met, vanaf de zesde regel van boven, de tekst over het leengoed (*beneficium*) van Unroch. Archief Bisschoppen van Utrecht 43 (*Liber Donationum*), fol. 49v.

De oorkonde vertelt dus waar het leengoed lag, wie er achtereenvolgens leenman waren, en dat graaf Dirk het gebied heeft ingenomen. Er worden geen jaartallen genoemd. De oorkonde zegt ook niets over de vruchteloze poging van de bisschop om het leengoed te heroveren. Mogelijk was dit detail wel bij de opstellers bekend, maar hebben ze het uit dit beknopte historische verslag weggelaten omdat het uiteindelijk toch niets heeft opgeleverd.

Hierboven staat een fragment uit de *Chronographia* die rond het jaar 1346 door Johannes de Beke werd geschreven. We lezen hierin voor het eerst dat bisschop Adelbold met een aanvalsleger tegen graaf Dirk III optrok. We vernemen ook de exacte datum (11 juli 1018) en de namen van enkele Utrechtse gevallen.

Vrijwel tegelijk met Beke's *Chronographia* verscheen de *Bella campestris*, een overzicht van zeven veldslagen tussen Holland en Utrecht. De auteur van de *Bella* is niet bekend, maar omdat de tekst soms letterlijk gelijk is aan die van Beke's *Chronographia* is het wel zeker dat

³ Henderikx 2001, p. 56 en noot 71.

⁴ OHZ nr. 86; vertaling: Nieuwenhuijsen & De Ridder 2012, p. 184.

de een van de ander heeft gekopieerd. Het is zelfs mogelijk dat Johannes de Beke beide werken heeft geschreven. Over 'Bodegraven' vertelt de *Bella* bijna hetzelfde als de *Chronographia*, met als extra gegeven dat aan Hollandse zijde Sicco, de broer van graaf Dirk III, meevocht.⁵

De verslagen van Beke en de *Bella* zijn in latere eeuwen door diverse geschiedschrijvers en historici overgenomen en opnieuw verteld. Ze schetsten een beeld waarin de verovering door Dirk III en de tegenstoot van Adelbold zich in een kort tijdsbestek (april - juli 1018) hebben afgespeeld. Het leengoed werd aangeduid als *Bodegrave*, *Bodenlo* of *Bodelograve*.⁶

Een eeuw geleden ontstond er twijfel over de betrouwbaarheid van de veertiende-eeuwse bronnen. De historicus Oppermann meende dat die hele veldslag op 11 juli 1018 een verzinsel van Johannes de Beke was. Die had wel vaker datums "verzonnen of willekeurig veranderd". Bovendien gaven de eigentijdse bronnen maar één veldslag in het jaar 1018. Oppermann nam daarom aan dat er in 1018 geen andere veldslag was geweest.⁷ De Utrechtse strijders die Beke op 11 juli bij Bodegraven liet sneuvelen zouden dan in feite op 29 juli in Vlaardingen zijn gevallen.

Oppermanns oordeel werd blijkbaar door de vaderlandse historici ter harte genomen, want het is in de literatuur lange tijd stil gebleven rondom de Slag bij Bodegraven. Diverse auteurs hebben het leengoed van Dirk Bavazoon nog wel genoemd en zelfs de ligging ervan diepgaand geanalyseerd, maar steeds zonder te reppen over Adelbolds poging om gewapenderhand zijn bezit te heroveren. In het beste geval staat in een voetnoot dat Beke of de *Bella* een slag op 11 juli beschreef maar dat die er, volgens Oppermann, in werkelijkheid niet is geweest.⁸

Pas in 1996 kwam de strijd bij Bodegraven weer onder het stof vandaan toen Ronald de Graaf het relaas van Beke aanhaalde, met de aantekening dat hij het jaartal 1018 onwaarschijnlijk vond en dat hij een later tijdstip, misschien pas onder Dirk IV, vermoedde.⁹ In recente artikelen noemden Hein Jongbloed en Maria van Winter de gebeurtenis ook, waarbij ze vasthielden aan het jaartal 1018.¹⁰ Deze auteurs gebruikten de term 'de Slag bij Bodegraven' overigens niet, maar spraken van 'de slag op 11 juli'.

Oppermanns stelling dat Johannes de Beke datums verzon en willekeurig veranderde is mijns inziens te hard. Beke baseerde zich op oudere Latijnse teksten die vaak incomplete en onduidelijke informatie gaven. Als er een detail ontbrak dan zoog Beke dat wel eens uit zijn duim, en kopieerfouten heeft hij zeker gemaakt, maar voor moedwillige veranderingen

⁵ *Bella campestris*; zie ook Nieuwenhuijsen & De Ridder 2012, p. 141-147.

⁶ Van Loon 1734, p. 274-275; Wagenaar 1749, p. 142-143; Van der Aa 1852, p. 19; Hirsch 1875, p. 100.

⁷ Oppermann 1933, p. 85*.

⁸ Gosses 1915, p. 127-131; Maris 1954, p. 16, n. 15; Van der Linden 1956, p. 259-266; Dekker 1983, p. 377-378; Van Tuyl 1991; Buitelaar 1993, p. 41, n. 67 en p. 45; Van Tuyl 1998, p. 27 en 32; Kuiken 2004, p. 244.

⁹ De Graaf 1996, p. 103 en n. 160.

¹⁰ Jongbloed 2006 p. 96 en n. 225; Jongbloed 2008 *Flamenses*, p. 37 en n. 57; Jongbloed 2008 *Cold Case*, p. 56, n. 142; Van Winter 2010, p. 48.

bestaat geen bewijs. Zoals Oppermann zelf veronderstelde heeft Beke vermoedelijk inzage gehad in een Utrechts dodenregister dat later verloren is gegaan. Daarin zouden op 11 juli zes slachtoffers van de Slag bij Bodegraven hebben gestaan: *Wedger, Wiking, Godezo, Lanzo, Aldger* en *Suaffer*. Het jaartal 1018 zou volgens Oppermann ook in dat register hebben gestaan.¹¹ Dat laatste is echter onwaarschijnlijk: middeleeuwse dodenlijsten gaven in de regel wel datums, maar geen jaartallen. Het was van belang dat er op de juiste dag werd gebeden voor het zielenheil van een overledene, maar hoe lang deze precies dood was vond men minder interessant.

Het jaartal 1018 zal Beke er daarom zelf bij hebben bedacht. Hoe hij daartoe is gekomen? Hij wist dat de strijd zich afspeelde tijdens het episcopaat van Adelbold (1010-1026) en uit oudere bronnen kende hij ook de Slag bij Vlaardingen uit 1018. Hij was echter niet bekend met de eigentijdse kronieken van Alpertus en Thietmar en uit Kamerijk, die de voorgeschiedenis van 'Vlaardingen' beschreven.¹² Hij wist niet dat Dirk III de schippers die over de Merwede langs zijn burcht voeren aanhield en beroofde, dat de graaf bovendien langs diezelfde rivier bezit van de bisschop had ingenomen en dat keizer Hendrik II daarom al in april 1018 opdracht had gegeven voor een aanval op Vlaardingen. Beke veronderstelde dat de Slag bij Vlaardingen een wraakactie van de bisschop was voor het verlies van de Slag bij Bodegraven, en kwam zo ook voor de laatstgenoemde slag op het jaartal 1018.

Het is aannemelijk dat er daadwerkelijk een veldslag bij Bodegraven is geweest, en wel op 11 juli in een jaar ten tijde van bisschop Adelbold. Deze gebeurtenis is dankzij Beke onder het jaar 1018 de geschiedenisboeken in gegaan, maar het is onwaarschijnlijk dat de strijd inderdaad toen plaatsvond. In het voorjaar van 1018 waren de voorbereidingen voor de aanval op Vlaardingen namelijk al in volle gang. In Tiel werd een enorm leger samengebracht dat op 29 juli over de Waal en de Merwede naar Vlaardingen zou varen. Het is heel onlogisch dat een van de hoofdrolspelers een paar weken vóór de grote dag op eigen houtje een aanval zou uitvoeren, en het is ook onlogisch dat de eigentijdse bronnen daar dan geen melding van hebben gemaakt.

Het jaartal was dus niet 1018, maar wanneer dan wel? Er zijn diverse aanwijzingen waarmee we het tijdstip nader kunnen schatten.¹³

- De slag is in elk geval tijdens het bewind van bisschop Adelbold (1010 - 27 november 1026) uitgevochten.
- De voorganger van Dirk Bavazon heette Godezo. Bij Vlaardingen sneuvelde op 29 juli 1018 ook een Godezo. Als dit dezelfde persoon was, dan ontving Dirk Bavazon zijn leengoed pas na die datum en moeten diens aanvallen op Dirk III, de verjaging door Dirk III en de tegenaanval van Adelbold nog weer later zijn geweest.

¹¹ Oppermann 1933, p. 84*.

¹² Beke, ed. Bruch 1973, p. XXXIX e.v.

¹³ Voor een verdere onderbouwing van de onderstaande punten: zie Nieuwenhuijsen 2015.

- Bisschop Adelbold had een uitstekende relatie met de Duitse keizer Hendrik II, zoals onder meer blijkt uit de keizerlijke steun bij de expeditie naar Vlaardingen. Hendrik II overleed op 13 juli 1024 en werd opgevolgd door Koenraad II, met wie de bisschop een veel minder warme band had. Het ontbreken van steun van het centrale gezag wijst erop dat de Slag bij Bodegraven plaatsvond na de dood van Hendrik II.
- Beke en de *Bella* noemen onder de gesneuvelden een graaf met de ongebruikelijke naam *Wiking* of *Wilring*. Vermoedelijk was hij dezelfde als de *Wiking* die in 1023 aanwezig was bij de wijding van de nieuwe Sint-Maartenskerk in Utrecht en als de *Wickingus* of *Wilringus* die in 1001 graaf van Gelre werd en die volgens laat-middeleeuwse geschiedschrijvers 24 jaar in functie bleef.
- Misschien was de gesneuvelde *Wiking* of *Wilring* ook dezelfde als de *Wiking* die in de jaren 1015-1025 diverse oorkonden in Paderborn ondertekende en van wie na januari 1025 niets meer is vernomen. Hij behoorde tot de entourage van bisschop Meinwerk van Paderborn (1009-1036) die op zijn beurt misschien familie van Dirk Bavazoon was. Het is daarom denkbaar dat de Paderbornse *Wiking* in Bodegraven heeft meegevochten en daar is gesneuveld.

Bovenstaande overwegingen leiden tot een vermoedelijke datering van de Slag bij Bodegraven in het jaar 1025.

Op 26 juli 1025, twee weken na de hier veronderstelde gevechtsdatum, bezocht bisschop Adelbold de kersverse Duitse koning Koenraad II. Die vaardigde toen oorkonden uit, waarin hij gunsten die door zijn voorganger aan het bisdom Utrecht waren verleend, bevestigde.¹⁴ Het lijkt of Adelbold na het verlies bij Bodegraven onmiddellijk de koning heeft opgezocht om zijn rechten elders in zijn bisdom zeker te stellen.

De exacte locatie van de slag is niet bekend. Er is wel gesuggereerd dat er aan de Oude Rijn vlakbij Bodegraven een burcht heeft gelegen, de *Svadeburg*, die als grensversterking voor het bisdom Utrecht diende.¹⁵ Het ligt inderdaad voor de hand dat Dirk Bavazoon zijn aanvallen op Dirk III uitvoerde vanuit een vesting. Dirk III zou die burcht dan hebben ingenomen en er een militair garnizoen hebben gestationeerd waarop de bisschop hem weer heeft willen verjagen. Echter, het bestaan van een burcht is alleen gebaseerd op de naam *Suattinaburim* in een oude Utrechtse goederenlijst. Er bestaat geen archeologisch bewijs voor.¹⁶

Het blijft dus onduidelijk waar het slagveld precies heeft gelegen, maar het moet in elk geval wel ergens in of aan de rand van het leengoed zijn geweest. De strijd mag daarom met recht 'de Slag bij Bodegraven' worden genoemd.

¹⁴ Nieuwenhuijsen 2015.

¹⁵ Van de Linden 1956, p. 264- 266.

¹⁶ Van Tuyl 1998, p. 22.

Afb. 3 Het *beneficium* van Dirk Bavenzoon lag vermoedelijk ten zuidwesten van de Oude Rijn, tussen Rijnsmuiden en Bodegraven. De locatie van het in de oorkonde genoemde *Sigeldrith* is niet bekend. Naar Henderikx 1987 en Tuyl 1998.

Hopelijk heeft dit artikel ertoe bijgedragen om de Slag bij Bodegraven uit de vergetelheid te halen. Het is een gebeurtenis die het verdient om herinnerd te worden, niet alleen om het mooie verhaal, maar ook omdat de slag in de ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland een belangrijke moment markeert. Op het eerste gezicht lijkt het of het leengoed waarom zo bitter werd gestreden, slechts enkele vierkante kilometers veenmoeras, zoveel doden helemaal niet waard was. Het ging echter wel om een strategisch gelegen gebied. Wie hier de macht had beheerste ook de verder westwaarts gelegen oevers van de Oude Rijn en kon daar de revenuen opstrijken van de veenontginningen die in deze periode op gang kwamen. Graaf Dirk III heeft bij Bodegraven een goede slag geslagen.¹⁷

Kees Nieuwenhuijsen

Met dank aan Henk 't Jong voor zijn kritische review van de eerste versie van dit artikel.

¹⁷ Over het ontstaan van het graafschap Holland: Nieuwenhuijsen 2016.

Bronnen en literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, deel I, Van Breederode, Haarlem, 1852.
- Alpertus van Metz, *De diversitate temporum*, ed. H. van Rij, *Gebeurtenissen van deze tijd, Alpertus Mettensis/Alpertus van Metz*, Verloren, Amsterdam, 1980.
- Nederlandse vertaling ook in H. van Rij, *Alpertus van Metz, Gebeurtenissen van deze tijd, Een fragment over bisschop Diederik I van Metz en De mirakelen van de heilige Walburg van Tiel*, Verloren, Hilversum, 1999.
- Beke, J. de, *Chronographia*, ed. H. Bruch, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1973.
- *Bella Campestris*, ed. S. Muller Fzn., Drie Utrechtsche kroniekjes, voor Beka's tijd, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* (BMHG) 11, 1888, p. 460–509.
- Buitelaar, A.L.P., *Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Verloren, Hilversum, 1993.
- *Gesta episcoporum Cameracensium*, Monumenta Germaniae Historica (MGH) SS VII, p. 393–525.
- Gosses, I.H., *De vorming van het graafschap Holland*, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde (BVGO) 5-2, 1915, p. 107-172 en 267-332.
- Graaf, R. de, *Oorlog om Holland 1000-1375*, Verloren, Hilversum, 1996.
- Henderikx, P.A., *De beneden-delta van Rijn en Maas*, Verloren, Hilversum, 1987.
- Henderikx, P.A., De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwede-gebied in de elfde en twaalfde eeuw, in: B. van Bavel e.a., *Land water en bewoning*, Verloren, Hilversum, 2001, p. 38-67.
- Hirsch, S., *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich II.*, Band 3, Duncker & Humblot, Berlin, 1875.
- Jongbloed H.H., Tussen 'Paltsverhaal' en 'Ijssellinie'. Averarda 'van Zutphen' († 11 augustus [961]) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046), *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 97, 2006, p. 57-130.
- Jongbloed H.H., 'Cold case' Upladen (oktober 1016), *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 11, 2008, p. 7-68.
- Jongbloed H.H., De Flamenses in de elfde eeuw. Oorsprong en ontplooiing van het Gelderse gravenhuis, *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 99, 2008, p. 27-90.
- Kuiken, K., 'Na Unroch Godizo'. Het taaie leven van een falsum, *De Nederlandsche Leeuw* 121, 2004, p. 238–254.
- Linden, H. van der, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Van Gorcum, Assen, 1956.
- Loon, G. van, *Aloude Hollandsche Histori*, deel II, De Hondt, 's-Gravenhage, 1734.
- Maris, A.J., *Van voogdij tot maarschalkambt*, De Vroede, Utrecht, 1954.
- Nieuwenhuijsen, K., De Slag bij Bodegraven in 1025, *Terra Nigra* 190, 2015, p. 18-30. Ook digitaal beschikbaar: <http://www.keesn.nl/bodegraven>.
- Nieuwenhuijsen, K., *Strijd om West-Frisia. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland: 900-1100*, Omniboek, Utrecht, 2016.
- Nieuwenhuijsen, K. & T. de Ridder, *Ad Flaridungun. Vlaardingen in de elfde eeuw*. Verloren, Hilversum, 2012.
- OHZ = Koch, A.C.F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I: eind van de 7e eeuw tot 1222*, Nijhoff, 's-Gravenhage, 1970.
- Oppermann, O., *Fontes Egmundenses*, Kemink, Utrecht, 1933.
- Thietmar van Merseburg, *Chronicon*, R. Holzmann (ed.), MGH SRG N.S. 9, 1935.
- Tuyl, W. van, Waar lag het beneficium van Dirk Bavenzoon?, *Holland* 23, 1991, p. 139-143.
- Tuyl, W. van, *Het ambacht Zwammerdam*, Verloren, Hilversum, 1998.
- Wagenaar, J., *Vaderlandsche Historie*, deel II, Allart, Amsterdam, 1749.
- Winter, J.M. van, Mittelreichisches Friesland eine Markgrafschaft?, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 13, 2010, p. 33–57.